

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 30.12.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 30.12.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhana L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 30.12.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

ЖАҚСЫЛЫҚОВА К.Б.,
ҮДЕРБАЕВ А.Ж.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АБИЛМАЖИНОВА А.Б., АХМЕТОВА М.К., ЕКЕР С.	Қазақ тілдік санасындағы «қыз ұзату» тойының репрезентациясы	7
АЙДАРБЕК Қ.Ж., ИМАНБЕРДИЕВА А.Б., ЖУНУСОВА А.С.	Қазіргі ғылыми коммуникациядағы терминологиялық элементтер	22
AKIZHANOVA D.M., SATENOVA S.K., OMAROVA A.S.	The semantics of onyms: interlingual transfer of toponyms in the Akmola region	31
ЕСИМБЕКОВА Д.Б.	Иммерсивті сөздік – кәсіби лексиканы меңгертудің заманауи құралы	44
КАНАШАЕВА Г.А., АШИРКУЛОВ К.Б., ӘШІРХАНОВА Қ.М.	Ұлттық код: «Құтадғу білік» еңбегіндегі жомарт/ақи концепті	55
КЕНЖЕХАНОВА Н.Қ., ЖЫЛҚЫБЕКҰЛЫ Б., АГАБЕКОВА Ж.А.	Көптілді академиялық ортадағы терминжасам және аударма стратегиялары: қытай және қазақ тілдері негізінде	66
КУДЕРИНОВА К.Б., ЕСКЕНДІР Ж.Е.	Сөз стилистикасы	82
МАКУЛБАЕВА А.А., БАЙДРАХМАНОВ Д.Х.	Подкасттардағы киберсленгтерге лексикалық және семантикалық талдау	92
НУРБАЕВА А.М., БАЙСЫДЫК И.Б., КУРМАШЕВА Г.Б.	Англицизмы как лингвистическое явление в рекламных слоганах казахстана: структурно-семантический и прагматический анализ	102
НУРКИНА Н.А., БАРАТОВА М.Н.	Мәшһүр Жүсіптің «Гүлшат-Шеризат» дастанындағы көнерген сөздердің мағыналық-көркемдік қызметі	114
OMARBEKOVA G.A.	Digital culture in the kazakh context: contemporary issues	124
ӨМІРЗАҚОВА А.К., ЖАҚСЫЛЫҚОВА К.Б., ҮДЕРБАЕВ А.Ж.	Қ. Сәтбаев оқу мәтініндегі қазақ өлшем атауларының этнолингвистикалық репрезентациясы	133
ТАНЕШ Б., МЕЙРАМОВА С.А., ЗАГАТОВА С.Б.	Қазақ, ағылшын тілдеріндегі паремиологиялық бірліктердің мәдени ерекшеліктері	144
ТОЛЕУКОНЫР Ж.К.	«Әке» концептісінің мағыналық құрылымы және әлеуметтік-мәдени аспектісі (М. Әуезов шығармалары бойынша)	156

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АБДЫРОВА А.О., ЖАЕВА Р.Р.	Ғалым Қ. Жүсіп еңбектеріндегі әдеби көркемдік түр сипатының зерттелу ерекшеліктері	166
АЛИМБАЕВ А.Е.	Көне түркі жазба мұраларындағы «мәңгілік» мотивінің жырлануы	178
БӘШІРОВ Н.Қ.	Байбатыр Ержанұлының публицистикалық мақалаларындағы ағартушылық ұстаным	189
БУТЕЕВ Б.О.	Смех между Востоком и Западом: Абай Кунанбайұлы и Анри Бергсон	200
SULEIMENOVA ZH.A., GALYMZHANOV B.G.	Religious motifs comparative analysis of Zhusup Kopeyuly and Ahmed Yasawi works	208
ҚУАНЫШБАЕВА Н.А., САҒЛАМ С.	Алаш кезеңіндегі балалар әдебиетінің көркемдік-жанрлық жүйесі	217
ШАЛҒЫНБЕКОВА А.Б., АМРЕНОВ А.Д.	Ақын Мәжит Айтбаевтың поэзиясы	227

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

КАРЫБАЕВА С.Е., ЖҮНІСОВА К.Қ.	Білім беру үдерісіндегі семантикалық оқытудың рөлі: мәтіндермен жұмыс істеу стратегиялары, кезеңдері және әдістері	237
----------------------------------	--	-----

*А.К. ӨМІРЗАҚОВА¹

К.Б. ЖАҚСЫЛЫҚОВА²

А.Ж. ҮДЕРБАЕВ³

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы,
Қазақстан^{1,2,3}

(e-mail: a.omurzakova@satbayev.university¹, k.zhaxylikova@satbayev.university²,
a.uderbayev@satbayev.university³)

***Қ.СӘТБАЕВ ОҚУ МӘТІНІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӨЛШЕМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ**

Аңдатпа. Мақалада Қаныш Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығында берілген қазақша өлшем атауларының этнолингвистикалық репрезентациясы жан-жақты талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – оқулықта қамтылған өлшем бірліктерін (ұзындық, қашықтық, көлем, салмақ) тілдік бірлік ретінде ғана емес, сонымен қатар оларды ұлттық дүниетаным мен мәдени кодтың көрінісі ретінде қарастыру. Автор математикалық ұғымдардың қазақ оқушысының күнделікті өмірлік тәжірибесіне бейімделу тетіктерін этнолингвистикалық тұрғыдан ашып көрсетеді.

Қазақ өлшем атаулары – этнографиялық әрі мәдени құндылықтар жүйесіндегі маңызды этнолингвистикалық элементтер. Олар ғасырлар бойы қалыптасқан халықтық тәжірибеге негізделген тұрмыстық өлшем жүйесінің тілдік көрінісі ретінде ерекшеленеді.

Қазақ халқының дәстүрлі өлшем жүйесі ұзындық, қашықтық, көлем мен мөлшер, салмақ, уақыт және мезгіл тәрізді бірнеше негізгі топқа жіктеледі. Қ.Сәтбаевтың оқулығында осы өлшем бірліктерінің ішінде оқушылардың күнделікті өмірімен тығыз байланысты түрлері басым қамтылған. Ғалым есеп мазмұнын оқушыға таныс, тұрмыста жиі қолданылатын ұлттық өлшемдер арқылы жеткізе отырып, абстрактілі теориялық ұғымдарды нақты өмірлік тәжірибемен тиімді ұштастырады. Бұл тәсіл оқулық мәтінін ұлттық мәдени контекспен сәйкестендіріп, оны танымдық әрі әдістемелік жағынан құнды оқу құралына айналдырады.

Зерттеу нәтижелері «Алгебра» оқулығының математикалық білім беру құралы емес, сонымен қатар ұлттық ғылыми тіл мен дүниетанымдық жүйені біріктірген этнолингвистикалық-танымдық мұра екендігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Қаныш Сәтбаев, этнолингвистика, ұлттық өлшем бірліктері, дүниетаным, мәдени код, ұлттық таным.

Кіріспе. Әр халықтың ғылым мен білім беру жүйесі – оның ұлттық ерекшеліктерімен тығыз байланыста қалыптасатын рухани құрылым. Кез келген ғылыми еңбек белгілі бір мәдени-әлеуметтік контексте дүниеге келіп, сол халықтың дәстүрлі ойлау жүйесімен, тілдік дүниетанымымен және өмір салтымен сабақтасады. Демек, ұлттық таным – ғылымды қабылдау мен меңгерудің маңызды когнитивтік әрі мәдени факторы. Ол ғылыми терминологияны қалыптастыруда, ғылыми әдістерді бейімдеуде, сондай-ақ білім беру процесін ұлттық менталитетке икемдеуде ерекше көрініс табады.

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің BR24992920 «Академик Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-мәдени мұрасын зерттеу – Қазақстандағы ғылыми мектептердің дамуына жол» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясындағы ғылыми, ғылыми-техникалық жобасы бойынша әзірленді.

Қазақ тілінің бай сөздік қоры мен бейнелі ойлау жүйесі ғылыми ұғымдарды халыққа түсінікті әрі өмірлік мағынасы бар деңгейде жеткізуге мүмкіндік береді. Халықтық ұғымдармен сабақтасқан ғылыми терминдер ғылымды танымал етіп қана қоймай, оны ұлттық дүниетаныммен ұштастыра отырып, ғылым мен халық арасындағы алшақтықты қысқартады. Бұл ұлттық танымды ғылыми білімнің өміршеңдігі мен әлеуметтік тиімділігін арттыратын тиімді құралға айналдырады.

Қазақ ғылымында ұлттық таным – ғылым мен тіл, мәдениет пен сана арасындағы дәнекер көпір рөлін атқарады. Ол ғылыми білімнің халыққа табиғи түрде сіңуін қамтамасыз етіп, мәдени код пен ұлттық болмысты сақтауда маңызды қызмет атқарады. Жаһандану жағдайында ұлттық танымның мәні арта түсуде, себебі ол мәдени бірегейлікті сақтаудың және рухани тәуелсіздікті нығайтудың сенімді құралына айналып отыр.

Қазіргі таңда елімізде ғылым мен білімнің дамуына зор үлес қосқан, өшпес із қалдырған тұлғалардың рухани-мәдени мұрасын зерделеу мен насихаттау кең өріс алып келеді. Дегенмен, Қазақстандағы металлогендік ғылыми мектептің негізін қалаушы ғана емес, қазақ тіліндегі алғашқы «Алгебра» оқулығының авторы Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың бұл еңбегі әлі күнге дейін жан-жақты зерттеліп, өз деңгейінде бағаланған жоқ.

Қаныш Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығы – математика пәніне арналған оқулық қана емес, сонымен қатар қазақ халқының дүниетанымы, өмір салты мен мәдениетіне негізделген тілдік әрі танымдық кеңістікті бейнелейтін бірегей еңбек. Ғалымның математикалық ұғымдарды қазақ тілінде беруі – ұлттық ойлау жүйесіне, тілдік дәстүрге, этномәдени кодтарға терең бойлағанын көрсетеді. Бұл оқулықта ұсынылған мазмұн мен тілдік құралдар білім беру мақсатын ғана емес, сонымен бірге ұлттық дүниетанымды ғылыми ұғымдармен ұштастыруды көздейді.

Оқулықтағы оқу мәтіндерінде қолданылған өлшем атаулары – ұзындық, қашықтық, көлем, салмақ және сандық мөлшерді білдіретін бірліктер – қазақ халқының күнделікті өмір шындығымен, тұрмыстық тәжірибесімен, этномәдени кеңістігімен тығыз байланысты. Мұндай тілдік таңбалар қылы ұлттық когнитивтік модельдер көрініс тауып, оқушылардың түсінуіне жақын бейнелі ұғымдар арқылы ғылым тілінің этнолингвистикалық бағыты қалыптасады.

Аталған оқулық – жай ғана оқу құралы емес, ұлттық ғылым тілін қалыптастыру жолындағы алғашқы тәжірибе, ғылымды қазақы ұғымдар арқылы жеткізуге ұмтылған бірегей мәдени-лингвистикалық мәтін. Бұл еңбекке мәтіндік және лингвистикалық тұрғыдан талдау жүргізу – ғалымның термин жасамдағы ұстанымын, ұлттық ғылыми дүниетанымды қалыптастырудағы көзқарасын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқулықтағы терминдердің семантикасы мен олардың халықтық дүниетаныммен үндестігі – ұлттық ғылым тілінің қалыптасуына ықпал еткен лингвомәдени және когнитивтік аспектілерді ашуға жол ашады. Сондықтан Қ.И.Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығы – ғылым тарихындағы дерек қана емес, этнолингвистикалық сана мен ұлттық терминологиялық жүйенің тоғысқан бірегей көрінісі. Еңбекті жаңаша қырынан талдау, оның лингвомәдени кеңістіктегі орнын айқындау – қазіргі ғылым мен білім беру саласындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында тіл мен танымның өзара байланысын ашуға бағытталған бірнеше кешенді әдістер: тарихи контекст пен мәдениетаралық сабақтастықты ескеретін тарихи-мәдени талдау, ғылыми терминологияның құрылымы мен мазмұнын саралайтын лингвистикалық талдау, ұғымдардың ұлттық дүниетанымдағы орнын айқындайтын когнитивтік талдау, мәтіннің стилистикалық, синтаксистік және семантикалық ерекшеліктерін зерделейтін мәтіндік талдау, сондай-ақ ұлттық терминологияны жалпығылыми атаулармен салыстыруға негізделген салыстырмалы әдіс пайдаланылды.

Этнолингвистикалық репрезентацияны зерделеудің теориялық негізі қазіргі тіл білімі мен мәдениеттану ғылымдарының тоғысында қалыптасқан бірқатар өзекті әдіснамалық бағыттарға сүйенеді. Бұл тұрғыда когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану және этнолингвистика салаларындағы ғылыми тұжырымдар ерекше маңызға ие.

Ұлттық дүниетанымның тілдік бейнесін концепт, фрейм және мәдени код ұғымдары арқылы сипаттауға бағытталған когнитивтік тәсіл қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени бірліктердің репрезентациялық табиғатын айқындауға мүмкіндік береді [1]. Бұл бағыт қазақстандық тіл кеңістігіндегі концептуализация мен категоризация үдерістерін талдауға арналған зерттеулермен толықтырылады. Атап айтқанда, танымдық кеңістікті ұлттық сананың көрінісі ретінде сипаттаған еңбектер концепт жүйесінің когнитивтік құрылымын анықтап, этнолингвистикалық әлеуетін негіздейді [2].

Тілдік репрезентацияның динамикалық сипаты когнитивтік-диалектикалық тәсіл арқылы қарастырылып, түркі тілдеріндегі этномәдени феномендердің синхрондық және диахрондық деңгейде зерттелуінің өзектілігін көрсетеді. Мұндай тәсіл ұлттық тілдік қордағы бірліктердің эволюциялық дамуын мәдени семантика тұрғысынан пайымдауға мүмкіндік береді [3]. Мәселен, қазақ этномәдени лексикасының тарихи сабақтастығы мен құрылымдық ерекшеліктері лексикалық-семантикалық өрістер теориясы аясында талданып, мәдени кодтың тұрақты әрі бейімделгіш сипаты ашылады [4].

Этнолингвистикалық репрезентацияның тағы бір маңызды аспектісі – тілдік идентификация. Бұл мәселе қазіргі социоллингвистикалық зерттеулермен сабақтастырыла қарастырылады. Мұнда тіл тек коммуникациялық құрал ретінде емес, сонымен қатар ұлт болмысының басты көрсеткіші ретінде зерделенеді [5].

Сонымен қатар қазақ тілінің ғылыми стилін қалыптастыруға негіз болған Алаш қайраткерлерінің мұралары мен әдістемелік ұстанымдары басшылыққа алынды [6]. Осы әдістер мен теориялық ұстанымдар тұтастай алғанда жүйелі этнолингвистикалық зерттеу кешенін құрайды.

Этнолингвистика – тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын зерттейтін тіл ғылымының маңызды саласы. Бұл бағыт халықтың материалдық әрі рухани мәдениетін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін, өмір сүру дағдысын тілдік құрылымдар арқылы тануға мүмкіндік береді. Ә.Қайдар: «Этнолингвистика – этностың тілі, оның мәдениетімен, дүниетанымымен, рухани байлығымен сабақтастықта зерттеледі», - деп анықтама береді [7]. Бұл тұжырым тілдің қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттың рухани болмысын бейнелейтін терең танымдық жүйе екенін дәлелдейді.

Талқылау мен бақылау. XX ғасырдың басындағы ұлттық ояну кезеңі – еліміз тарихында Алаш зиялыларының тікелей ықпалымен ұлттық ғылыми тілдің қалыптасуына жол ашқан айрықша уақыт болды. Алаш қайраткерлері ұлттың рухани тәуелсіздігін қамтамасыз ететін басты құралдың бірі – ғылым тілін дамыту деп білді. Олар әртүрлі ғылым салаларында оқулықтар жазып, орыс тіліндегі ғылыми еңбектерді қазақ тіліне бейімдеді. Бұл үрдіс математикалық білім беру саласына да айтарлықтай ықпал етті. Мәселен, М.Дулатұлы, К.Жәленұлы, С.Қожанұлы, Е.Омарұлы секілді зиялылардың еңбектері қазақ математикалық терминологиясының негізін қалап, ұлттық ғылым тілінің дамуына айтарлықтай серпін берді. Осы кезеңде математиканың негізгі ұғымдары мен терминдерінің қазақша баламалары түзіліп, оқу процесінде қазақ тілінің рөлі күшейді [8, 167].

Қаныш Сәтбаев құрастырған «Алгебра» оқулығын терең ғылыми және жоғары әдістемелік деңгейде жазылған тәлтіма еңбектердің қатарына қосуға толық негіз бар. Өйткені ол А.П.Киселевтің «Элементарная алгебра» атты еңбегін негізге ала отырып, оның мазмұнын қазақ оқушысының дүниетанымына икемдеп, тілдік және мәдени ерекшеліктерді назарда ұстаған. Ғалым оқулық құрылымы мен мазмұндық жүйесін сақтағанмен, оны қазақы болмысқа бейімдей отырып жазғаны анық байқалады. Оның «Алгебра» оқулығы – тек оқу құралы емес, қазақ ұғымдық әлемінің құрылымын тіл арқылы ғылыми жүйеге түсірген бірегей мәтін. Оқулықтағы әр есеп пен тапсырма – қазақ оқушысының өмір шындығына, тұрмыс-тіршілігіне негізделіп құрылып, дүниенің ұлттық бейнесін бейнелейтін тілдік және мәдени кодтармен сабақтасып жатыр. Бұл ретте ол Жүсіпбек Аймауытұлы ұсынған аударма қағидаттарын ұстанғаны анық: «Белгілі ереже, заң, өрнек ұғымдарын бұзбай сөзбе-сөз аудару қажет. Дегенмен, қазақ оқушысының

түсінігіне сай келетін тілдік бейімдеулер қажет тұстар да болады» [6]. Бұл тұжырым – ғылыми аударманың этнолингвистикалық негізін ашатын маңызды ұстанымдардың бірі.

Қ.Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығында ұлттық танымның лингвомәдени көрінісін ашып көрсету үшін алдымен оның мазмұндық-құрылымдық жүйесіне назар аудару қажет. Оқу мәтіндерінде математикалық ұғымдар мен өлшем бірліктері оқушылардың өмірлік тәжірибесіне жақын, қазақы таныммен үндес мазмұнда берілген. Бұл – математикалық білімді ғылым қабылдаумен қатар этномәдени контексте меңгертудің тиімді тәсілі.

Сондықтан Қ.Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығын этнолингвистикалық тұрғыдан талдау – ғылым тарихындағы дерекпен шектелмейді, ол ұлттық ғылым тілінің даму жолындағы дүниетанымдық және тілдік ерекшеліктерді айқындауға бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Қ.Сәтбаев «Алгебра» оқулығында өлшем атауларын қазақ баласының ұғымына лайықталып жатық, дәл және түсінікті ұсынады. Халық өлшемдері – ұлт мәдениеті мен этнографиясының ерекше салаларының бірі болып саналады. Өлшем атауларын ата-бабаларымыз ғасырлар бойы қолданып және сол арқылы өлшем негіздерін жасаған. Қазақ халқының тәжірибеде қолданған өлшемдерінің бірнеше түрлері бар. Соның негізгілерін ұзындық өлшемі, салмақ өлшемі, көлем өлшемі мен мөлшері, ұзындық өлшемі, қашықтық өлшемі, уақыт және мезгіл өлшемдері деп бөлуге болады. «Алгебра» оқулығының мазмұнына сай кездесетін ұғымдардың ішіндегі ең жиісі өлшемдік атаулар. Ғалым оқулығында өлшемдік атауларды оқушылардың шынайы өмірінде, халықтың тұрмыс-тіршілігінде қолданылып жүрген атауларды, ұғымдарды алуға тырысқан. Ол оқу мәтіндерінде осы өлшем атауларын өте орынды және ұтымды қолдана келе, оның мазмұнын қазақ өмірі, мәдениеті және тұрмысымен сабақтастыра ұсынғанын байқаймыз. Осы ретте Қаныш Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығында ұлттық танымның ерекшеліктері тілдік деңгейде ғана емес, сонымен бірге лингвомәдени деңгейде де айқын көрініс табады. Әсіресе, математикалық ұғымдарды қазақ оқушыларының тұрмыс-тіршілігіне бейімдеу, түсінікті тілмен жеткізу тәсілі ерекше назар аудартады. Мәселен, оқулықта «кері тең аралы шамалар» терминін түсіндіруде, таза математикалық абстракциядан гөрі, қазақ оқушысына жақын әрі түсінікті болу үшін «бұлдың кезі» (яғни, белгілі бір тауардың өлшемі) және «бұлдың кез бағасы» (яғни, сол тауардың құны) сияқты күнделікті өмірден алынған ұғым мен ұзындық өлшем бірлігі «кез» атауы қолданылған.

Кез, аршын халқымыздың танымында қазақ арасындағы алыс-беріс, сауда-саттық жасауда, өзінің тұрмыс-тіршілігінде, бір нәрсенің ұзындығын өлшеуде өте қолайлы, ыңғайлы, көп қолданылатын ұзындық өлшем бірлігі болып саналып келген. «Қазақ сөздігінде» ұзындық өлшемін білдіретін бұл атауға былайша түсіндірме беріледі: «Кез. зат. - 1. Көне. Шамамен 70-80 см.(71,12см) ұзындық өлшемі; аршын. 2.сөйл. Метр. 3.Ұзындығы бір метр ағаштан жасалған өлшемдік құрал» [9, 616]. Ал «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедиясында»: «Кез – қазақ халқының байырғы ұзындық өлшемі. Ол өлшеуіштердің метрлік жүйесі енгенге дейін қолданылып келген аршынға тең. 1 аршын немесе 1К=28дюйм=71,12 см. Орта Азия мен Қазақстанда негізінен сауда-саттық жұмысында қолданылған. «Кездеме» атауы да осы кез ұғымынан шыққан», - делінген [10]. «Кез» атауын «Мысалы, белгілі шамаға келетін бұлдың кезі мен сол бұлдың кез бағасының араларын «кері тең аралы шамалар» деп айтуға болады. Өйткені, неғұрлым бұлдың бағасы қымбат болса, соғұрлым белгілі ақшаға бұлдың кезі аз келіп отыратындығы белгілі. Мысалы, үш теңге ақшаға шыттың кезі 50 тиыннан болғанда, 6 кез шыт келетін болса, кез бағасы екі есе артып, шыттың кезі 1-теңге болса, жаңағы 3 теңгеге келетін шыттың кезі 2 есе азайып, 3-ақ кез болмақшы» - деп, оқушы танымына жақын, ұғынықты ұсынған [11, 175].

Қ.Сәтбаев оқулығында қолданылған келесі ұлттық ұзындық өлшем бірліктері: елі (2 см), қарыс, сүйем (17–18 см). «Қарыс» – қолдың бас бармағы мен шынашақ арасындағы аралықты білдіреді. Бұл өлшем адамның өз дене мүшелері арқылы қоршаған ортамен қарым-қатынас жасау ерекшелігін көрсетеді. «Сүйем» – бас бармақ пен сұқ саусақтың аралығын білдіретін өлшем. Ол тұрмыстағы ұсақ заттарды өлшеуге ыңғайлы. «Елі» – саусақ

енін білдіретін өлшем (шамамен 2 см), көбіне кішігірім заттардың қалыңдығын немесе енін өлшеу үшін қолданылады. Бұл өлшем нақты әрі қолайлы өлшеуді қамтамасыз етеді. Ғалымның «кез», «аршын», «қарыс», «сүйем», «елі» сияқты дәстүрлі өлшемдерді есептер мазмұнына енгізуі – оқушының ұлттық танымына сай білімді сіңіруге және тұрмыстық түсініктерін кеңейтуге бағытталғанын байқауға болады.

Алгебра пәнінің мазмұнына сай оқулықта келесі жиі кездесетін қашықтық өлшем бірліктері – «адым», «қадам» атаулары. Оқулықта мазмұны жағынан ұқсас бұл атаулар кезек қолданылғаны байқалады. «Адым» – қазақтың дәстүрлі дүниетанымына сәйкес тілімізде қашықтық өлшемін білдіретін бірден-бір атау. Адым – жүру кезіндегі екі аяқтың аралық қашықтығы, қадам. Тілімізде өлшем мәнді адым атауымен қалыптасқан тіркесімдердің бірі – қарға адым жер. Бұл тіркесімдердің барлық зерттеулер мен сөздіктердегі білдіретін мағынасы – жақын жер. Адым, қадам атаулары - қашықтық өлшем бірлігі ретінде ежелгі заманнан бері қолданылған, қозғалыс кезінде аяқтың табанының арақашықтығына тең. Халқымыз ежелден қолданған бұл ұғымдар қазіргі уақытта да кей кездері ішінара қолданылады. Адыммен, қадаммен өлшеу қашықтықты өлшеудің ең қарапайым әдістерінің бірі болып табылатындықтан, мұндай өлшем шамамен алынған.

Адым, қадамның нақты мөлшері әр уақытта әр елде әр түрлі болды. «Қадамның ұзындығы - адамның жүру кезіндегі адымына тең ұзындық бірлігі, бір адым деген мағынаны береді. Халық арасына кең тараған бұл өлшемнің ұзындығы шамамен 60-70 см болған. Яғни адамның жүру кезіндегі екі аяғының аралық қашықтығын танытатын өлшем. Араб-парсы тілінде қадам – адым, аттам, бір адым алшақтығы. Қадам – бір адым деген мағынаны береді» [12, 73]. «Қазақ сөздігінде» бұл ұғымға мынадай түсіндірме беріледі: «Адым зат. 1. Жүру кезіндегі екі аяқтың ара қашықтығы, қадам. 2. ауыс. Іс-әрекет, ілгері ұмтылыс, қарқын» [9, 31]. «Қадам [арабша] зат. 1. Жүру кезіндегі екі аяқтың ара қашықтығы, адым. 2. ауыс. Іс-әрекет, ілгері ұмтылыс, қарқын. 3. ауыс. Өлдененің дамуы, алға жылжу, даму баспалдағы, сатысы» [9, 725].

Қ.Сәтбаев ұсынған оқу мәтіндердегі «адым», «қадам» сөзі қазақ халқының кеңістіктегі қашықтықты өлшеу бірлігі ретінде ұлттық когнитивтік жүйені ерекше сипаттайды. Мысалы, «Оқулықтың §116. Бірінші дәрежелі бір белгісізді теңдеудің шешуіне тірелетін есептерді түсіндіру барысында ұсынылған келесі «Қоян мен тазының арасы алпыс адым жер (қоян адымымен есептегенде). Қоянның жеті адымына тазының үш адымы сәйкес. Тазы алты адым аттағанда, қоян тоғыз адым жасайды. Сол тазы неше адым жүгіргенде қоянға жетпек?» [11, 220] тапсырмада «қоянның жеті адымына тазының үш адымы сәйкес» деген тіркес салыстырмалы теңдік құрылым арқылы қозғалыс пен жылдамдық ұғымдарын оқушыға түсінікті түрде жеткізеді. Ғалым бірінші дәрежелі бір белгісізді теңдеудің шешуін меңгертуге арналған есептерде ұлттық ұғымдарды ұтымды пайдалану арқылы оқушылардың қозғалыс жылдамдығын салыстыру, арақашықтықты өлшеу, уақыт пен кеңістіктің өзара байланысын түсіну сияқты танымдық дағдыларын, логикасын дамытуды да көздегені сөзсіз.

Қ.Сәтбаев оқулықтың «§10. Бағытты шамалар. Дұрыс және теріс сандар» тақырыбын түсіндіру барысында «шамаларды өлшеген мезгілде оларды тиісті өлшеуіштермен салыстырып, сол өлшеуішпен өлшенетін шаманың арасындағы еселік байланысын табуды» өте ұтымды, жеңіл әрі түсінікті ұсынады. Мысалы: егер мен «жолдасыммен жүріп келе жатқанымда, бір мезгілде арамыз төрт қадам болды» деп айтсам, менің соңғы қалпым көмескі, өйткені мен жолдасымнан озып төрт қадам ілгері кеттім бе? Жоқ төрт қадам оның артында қалдым ба? Мәлімсіз? Қалпымды анықтау үшін маған сөзімде жолдасымнан ілгері не кейін кеткендігімді айту керек» – дей келе, ұсынылған есепте оқушыларға таныс қадам ұзындық өлшеу бірлігін ұтымды қолданған. Ал «§16. Қосу амалы» тақырыбын түсіндіру барысында, «Мысалы, бізде (+3) пен (-3)-ті қосу керек болса, сызық әдісінде олардың қосындысы еш бір вектор жасамай жалғыз ғана "0" нокаты болып қалмақ. (11-ші сурет бойынша) егерде мен әуелі есіктен үш қадам алыстасам, онан кейін есікке қарата қайтадан үш қадам жүрсем, мен дәл бұрынғы жүріс бастаған орныма келмекпін» [11, 34] –

деп, оқушыларға өздері күнделікті тұрмыс-тіршілікте қолданып жүрген адым, қадам сөздерін математикалық ұғым ретінде өте оңтайлы, ұғынықты қолдану арқылы олардың материалды тез меңгерулеріне мүмкіндік жасаған. Бұдан ғалым есеп пәні бойынша берілген материалдағы белгісіз ұғымдардан гөрі оқушының күнделікті шынайы өмірімен байланысты ұғымдар олардың зейінін аударып, есінде тез сақталатынын басты назарда ұстағаны, ұлттық ұғымдарды оқулықта кеңінен қолдануға ұмтылғаны байқалады.

Оқулықта қолданылған келесі өлшем атаулары – көлемдік өлшемдерді білдіретін сөз тіркестері. Қазақ тіліндегі көлемдік өлшемдерді білдіретін тұрақты сөз тіркестері негізінен сан есімнің көмегі арқылы жасалатындығын аңғарамыз. Мысалы, 12 табын өгіз, 60 шақты бие, 120 сом, үш үйрек кем, 120 сом, бір түп ши – деген тіркестердегі сан есімдерді алып тастаса, мағынасы мүлдем түсініксіз болып қалатыны белгілі. Мұндағы сан есімдер әрі сандық, әрі мөлшерлік, әрі көлемдік ұғымды бейнелейді және тек қазақ табиғатына ғана тән көптік ұғым көрсетеді.

Көлемдік өлшемдер бір заттың немесе малдың саны, көлемі мен мөлшерін, аумағын шамамен белгілейді. Мысалы: бір қап, бір шелек, бір ошау, бір табақ, бір түп, тағы сол сияқты. Мал саны мен көлемін де осылай шамамен ажыратады. Яғни, бір табын, бір үйір, оншақты, жиырма шақты... заттың көлеміне, аумағына кейде жұдырықтай, алақандай деген теңеу сөздер де қолданыла береді.

Оқу мәтіндерінде оқушыларға математикалық теңдеу түрін меңгерту үшін есептердің мәтінінде оқушылардың ұлттық танымына жақын, ұғынуына қолайлы келесідей көлемдік өлшемдерді білдіретін тіркестерді, яғни, бір топ торғай, бір түп ши, үш қой, бір серке, 12 табын өгіз, т.б сияқты қазақы атауларды ұғымды қолданған. Мысалы, 258 есепте: «Бір топ торғай ұшып келіп, бір түп шиге қона бастайды. Егерде бір түп шиге екі торғай қонса, бір түп ши артық қалады, егерде ши басы бір торғайдан қонып отырса, бір торғай орынсыз қалар еді. Сонда торғай нешеу, ши нешеу болғаны?» [11, 253]. Немесе 246 есепте: «Бір адам ақысын ақшаға кесіп бір мезгілде екі жұмыскер жалдайды. Екеуінің де ақысы бірдей. Бір жыл өткен соң, ол адам оларға есеп береді: 1-ші жұмыскерге 7 теңге 50 тиынға шамалап үш киім, қалған ақысына үш қой, бір серке береді (серкені 1,5 қойға бағалайды). Екіншісіне 4 теңге 80 тиын, екі қой береді. Егер де 2-нің есебі жеті ай алты күн жұмыс істеген болса, бай әрбір қойдың басын қаншаға бағалаған?» [11, 226].

Ғалым «кей мезгілде берілген есепті теңдеу түріне әкелерде көмекші белгісіздерді қосып отыруда есептің оңай шешілуіне көп пайда береді. Мұны көрсету үшін төменгі есепті шығарайық» дей келе мынадай мысалдарды ұсынады: 3 қорық бар. 1-ші қорықтың бар шөбін 4 жұманың ішінде 12 табын өгіз жеп бітірді. 2-ші қорықтың бар шөбін 9 жұманың ішінде 21 табын өгіз жеп бітіреді. Сондай табындардан неше табын өгіз 3-ші қорықтың шөбін 18 жұмада жеп тауысар еді?» [11, 257].

Ойымызды түйіндей келе, оқулықтың қазақ өмірі, мәдениеті және тұрмысымен сабақтастыра ұсынған есептерінің мазмұны оқушыларға математикалық теңдеу түрін ұғынықты меңгертумен қатар өлшем атауларының түрлерін орнықты, ретімен ұғымды қолдану арқылы олардың танымдық ой-өрісін кеңейтуде, терең ойлау жүйесін дамытуға бағытталған деген тұжырым жасауға болады.

Нәтижелер. «Алгебра» оқулығының оқу мәтіндерін талдау нәтижесі ғалымның қазақтың салмақ өлшемдері атауларын ретімен қолданғанын байқатады. Қазақ халқының мәдени өзіндік ерекшелігіне орай, салмақ өлшемдерінің тілдік табиғатынан мағыналық қатынастарды аңғаруымызға болады. Салмақ өлшемдерінің көпшілігі өздері тұрған ыдыспен тікелей байланыста болғандықтан ыдысты микроконцептей отырып, ол құрайтын тілдік өріс аясына бір саба қымыз, бір табақ ет, бір қарын май, бір тегене сорпа, бір торсық айран, астау-астау көже, қап-қап бидай, екі қадақ, үш тұяқ, бір батпан, жиырма шелек су, үш торсық сияқты өлшем бірліктерін жатқызуымызға болады. Мысалы, оқулықта берілген мына 259-тапсырмада: «Бір балықтың құйырығы екі қадақ болған. Басының ауырлығы, құйрығының ауырлығы мен кеудесінің жарты салмағына тең болған. Кеудесінің ауырлығы, баспен құйрығының салмақ қосындысы мен бірдей болған. Сол балықтың басы

мен кеудесінің ауырлығы неше қадақтан болғаны?» [11,226]. Бұл тапсырмада қолданылып отырған «қадақ» сөзі халық арасында екі жүз граммға тең салмақ өлшемі. Тілімізде жиі қолданылған «қадақ» сөзі ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде «қадаһ» тұлғасында кездеседі. Кезінде араб тілінен ауысқан бұл сөз жалпы түркі тілдерінің қолданысына етене болып, сіңіп кеткен. «Қадаһ» сөзінің араб тіліндегі мағынасы «сопақша келген металл ыдыс, тостаған» дегенді білдіреді [13, 401].

Қазақ арасына жайылған «қадақ» өлшемі арабтардың осы сөзімен байланысты болса керек те, ал салмақ жағы сол ыдыс ішіне сиған затпен өлшенген деуге болады. «Қадақ» – шамамен 200 граммға тең салмақ өлшемі. Көбіне азық-түлік пен сауда-саттықта қолданылған. Оның этимологиясы араб тілінен шыққанымен, қазақ мәдениетінде салмақтың құндылықтық мәнін білдіреді. Демек, ыдыс ішіне 200 грамм зат сыйса, ол бір қадақ деп есептелген [14]. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі Энциклопедиясында «Қадақ – халықтық салмақ өлшемі. Бір қадақ екі жүз грамға тең. Қадақ өлшем бірлігі түркі тілдес халықтарда кеңінен тараған: қырғыздарда – кадак, түрікмендерде – гадак, өзбектерде – қадок деп аталады. Қадақпен көбінесе май, қант, өрік-мейіз тәрізді заттар өлшенген», - деген анықтама беріледі [12, 736]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: «Қадақ – зат. 1. этн. Екі жүз грамға тең болатындай халықтық салмақ өлшемі. 2. ауыс. Салмақ, ауырлық. – деген анықтама берілген [15, 744]. «Қазақ сөздігінде» де: Қадақ – зат. 1. этн. Екі жүз грамға тең болатындай халықтық салмақ өлшемі. 2. ауыс. Салмақ, ауырлық», – деген анықтама берілген [9, 724].

Халқымыз ақшалай саудада тиын мен теңгені, алтын, күміс (қостұяқ, қойтұяқ, тайтұяқ, бір тұяқ, т.б) сияқты құнды металдарды қолданған. Ал айырбас, саудада әркімнің келісіміне сәйкес шамамен түйені – құлынды биеге; биені – бұзаулы сиырға; сиырды – тай, құнанға; тайды – үш-төрт қойға айырбастаған. Сөйтіп, мал, бұйым саудасында да әр затқа лайық кесімді өлшемдері болған. Қ.Сәтбаев өзінің оқулығында берілген тапсырмаларда осы өлшем бірліктерін де ұтымды қолданған. Мысалы, 239-тапсырмада: «Үш тұяқ күмістің салмағын бір қоссақ, 33 қадақ болады. Бірінші тұяқ қалғандарынан үш қадақ ауыр. Тұяқтардың әрқайсысының салмағы неше қадақтан болғаны?» [11, 226]. Барлық күмістің салмағын үш тұяққа, отыз үш қадаққа теңеп, есепті оқушыларға күнделікті тұрмыс-тіршілігімен, шынайы өмірімен байланыста бейнедей түсіндіре ұсынады. Мұнда қазақтың дәстүрлі салмақ өлшемі ретінде берілген «қадақ», «тұяқ» сөздері сонымен қатар есепте салыстыру, анализ-синтез жасау, баламалы модельдер құру сияқты жоғары деңгейдегі танымдық қабілеттерді дамыта келе, ұлттық өлшем, салмақ өлшеу мәдениеті мен материалдық құндылықтармен өзара қарым-қатынас ұғымдарын танытады. Ал келесі тапсырмаларында ғалым осы өлшем бірліктермен қатар проба, грамм сияқты орыс тіліндегі математикалық ұғымдарды қатар қолданады. Мысалы, 313-тапсырмасында: «Бір күмісшіде 3 тұяқ күміс бар. Оның біреуі 90-шы проба, екіншісі 86-ші проба, үшіншісі 72-ші пробалы. Егерде 1-ші мен 2-ші тұяқтарды бірге қорытса, қортындыда 84-ші пробалы шығар еді. Егерде 1-ші мен 3-ші тұяқтарды бірге қорытып алсақ 78-ші пробалы тұяқ шығар еді. Үш тұяқтың барлық салмағы 45 қадақ, әрбір тұяқтың салмағы қандай болғаны?» десе, 315-тапсырмада: «Алтын, күміс және мыстан косылған 3 тұяқ бар. Бірінші тұяқта 50 грамм алтын, 60 грамм күміс, 80 грамм мыс бар. 2-і тұяқта 30 грамм алтын, 50 грамм күміс, 70 грамм мыс бар. 3-ші тұяқта 35 грамм алтын, 65 грамм күміс, 90 грамм мыс бар. Егер де бізге 70 грамм алтын бар, 118 грамм күміс бар, 162 грамм мыс боларлық 4-ші тұяқ құюға керек болса, осы үш тұяқтардың әрқайсысынан нешеуден алуға керек болар еді» [11, 227], – дейді. Бұл тапсырмаларында ғалым осы өлшем бірліктермен қатар орыс тіліндегі математикалық ұғымдарды қатар қолдану арқылы мәдениетаралық байланысты жүзеге асыруды көздейді. Әртүрлі мәдениетке тән математикалық ұғымдарды қолдану арқылы оқушылардың ой-өрісін кеңейтіп, математика пәні тілінің, оның жалпы ұғымдарын баршаға түсінікті әмбебап тіл ретінде қолдану қажеттігін де назарда ұстаған.

Қорытынды. Халқымыздың танымдық санасының тармақталуына сәйкес ыдыс-аяқтарға түрлі сұйықтық заттарды сақтау, тасу, өлшеу сияқты қызметтерін атқаруда

қолданылуына орай семантикалық белгілері ашылғаны белгілі. Осы жағынан алғанда салмақ өлшемі мағынасын білдіретін бір шелек сүт, бір ожау су, бір табақ ет, бір қап бидай сияқты өлшем мәнді тіркестердің нақты өлшемін білдіруден гөрі, шартты түрде көрсетуі басым. Бұны оқулықтың 244-тапсырмасының мазмұнынан «Екі ыдыстың бірінде – 48 шелек су, екіншісінде – 22 шелек су бар. Егер де 1-ші ыдыстан екіншіден аққан судай, екі есе артық су ағызсақ, 1-ші ыдыста қалған сумен екі ыдыста қалатын сулардың салмақ көлем арасы 3:4 түріндегі сан арасы мен тең болар еді, әр ыдыстан неше шелек су ағызылған?» байқауымызға болады [11, 227]. Мысалы, қазақ халқы арасында ауыс-түйіс, алыс-берісте біреуден қарызға екі шелек бидай алса, дәл осылай екі шелек бидайды қайтарған. Өйткені ерте заманда халқымызда салмақ-көлем өлшемін нақты көрсететін бірліктер болмағандықтан, оның шамасын заттардың салынатын, құйылатын ыдыс-аяқтар шамасымен орай соның атауымен атап өлшем бірлік ретінде қолданылған.

Оқу мәтіндерінде берілген ұзындық, қашықтық, көлемдік, салмақ өлшемін көрсететін сөз тіркестері мен ұғымдардың қолданыстық образында ата-бабаларымыздың дүниетанымы мен оны қабылдауының тілдік бейнесіндегі тұрмыстық заттық мәдениетімен байланысты халықтың өмірлік тәжірибесінің білім жүйесіне сүйенген ой-тұжырымдарын оқушылардың санасына жеткізу арқылы оқушылардың өз мәдениетіне қатыстылық сезімін дамытуға және ұлттық бірегейлікті танытатын атаулар арқылы математикалық ұғымдарды терең түсіну, ұғу, қолданыста пайдалану дағдысын қалыптастырып, жетілдіруге бағыттаған.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қ.Сәтбаев оқулықта «қадам», «адым», «кез», «қарыс», «сүйем», «елі», «қадақ», «тұяқ», «табақ», «шелек», «түп» сынды ұлттық өлшем бірліктерін қолдана отырып, математикалық ұғымдарды оқушылардың өмірлік тәжірибесіне бейімдеген. Бұл тәсіл – жаңа ақпаратты танымал әрі табиғи жолмен қабылдауға ықпал етумен бірге, оқушының ұлттық сана кеңістігін, дүниені тану моделін қолдайтын тиімді әдіс. Ұлттық өлшемдер арқылы таным құрылымдарын дамыту - білім мен мәдениеттің сабақтастығын арттыратын маңызды дидактикалық құрал.

Оқулықта ұлттық өлшем бірліктерімен қатар интернационалдық терминдердің (мысалы, грамм, проба) қатар берілуі мәдениетаралық сабақтастықтың нақты көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл ұстаным оқушының таным көкжиегін кеңейтіп, тілдік және мәдени көпқырлылықты меңгеруге жол ашады. Сонымен қатар, есептердің мазмұнында бейнелі сөздер, нақты тұрмыстық контекстер мен халықтық ұғымдар қолданылуы – оқушының логикалық пайымын, когнитивтік әрекетін белсендендіріп, ғылыми білімді ұлттық таным аясында қабылдауға мүмкіндік береді.

Олай болса, Қаныш Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығы – математиканың қазақша нұсқасы ғана емес, ғылыми білім мен ұлттық дүниетанымның терминология мен тілдік сана құрылымдарының тоғысқан этнолингвистикалық феномені болып табылады. Аталған еңбек – қазақ тілінің ғылыми әлеуетін дамытқан, ұлттық таным үлгілері арқылы оқыту процесін байытқан тарихи-мәдени және тілдік құндылық. Оқу мәтіндеріндегі өлшем атауларын этнолингвистикалық аспектіде зерттеу – ұлттық ғылыми дискурстың табиғатын ашуға, қазіргі терминология мен білім беру жүйесінде пайдалануға болатын маңызды тәжірибелерді анықтауға жол ашады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1. Момынова Б.Қ. Рухани жаңғыру: когнитивтік лингвистика және концептуалдану үдерісінің маңызы // Tiltanym. – 2019. – № 1. – Б. 18-27.
2. Sharipova G., Karagoishiyeva D. The role of cognitive linguistics in kazakhstan: conceptualization and categorization// ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – № 1. – Б. 86-93. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v193.i1.ph8>.
3. Оразалиева Ә. Түркі тілдерін зерттеудің танымдық және диалектикалық ұстанымдары // Turkic Studies Journal. – 2021. – Vol. 2, – № 4. – P. 47-58. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-47-58>

4. Момынова Б., Әнесова Ү. Қазақ этномәдени лексикасының өткені мен бүгіні... // Tiltanym. – 2020. – № 3. – Б. 34–45. DOI: 10.55491/2411-6076-2020-3-34-45.
5. Zharkynbekova S. Ethno-Linguistic Identity of Kazakhstani Student Youth // Languages. – 2025. – Vol. 10, Issue 2. – Art. 33. DOI: <https://doi.org/10.3390/languages10020033>
6. Аймауытұлы Ж. Аударма туралы // Қазақ әдебиеті. – 1989. – Қаңтар.
7. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 б.
8. Жәлелов Ә.Ж. Сәтбаевтың математикалық идеялары және ел тәуелсіздігі // Вестник Жезказганского университета имени О.А. Байконурова. – 2011. – № 1. – Б. 167–169.
9. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігі) / құраст.: Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов және т. б. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
10. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – Т. 4. – 720 б.
11. Сәтбаев Қ. И. Шығармалар жинағы. Алгебра. – Алматы: ҚазҰТЗУ, 2024. – Т. 10. – 548 б.
12. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: Слон, 2012. – Т.3. – 736 б.
13. Древнетюркский словарь / под ред. Д.М.Насилова, И.В.Кормушина; сост. Т.А.Боровкова және т. б. – 2-е изд., пересмотр. – Астана: Ғылым, 2016. – 760 с.
14. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 400 б.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т. 8 / құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М.Жолшаева және т. б. – Алматы, 2011. – 744 б.

А.К. ОМУРЗАКОВА, К.Б. ЖАКСЫЛИКОВА, А.Ж. УДЕРБАЕВ

Казахский национальный технический исследовательский университет имени К.И.Сатпаева,
Алматы, Казахстан

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАЗАХСКИХ НАИМЕНОВАНИЙ ЕДИНИЦ ИЗМЕРЕНИЯ В УЧЕБНОМ ТЕКСТЕ К.САТПАЕВА

Аннотация. В статье всесторонне анализируется этнолингвистическая репрезентация казахских наименований единиц измерения, представленных в учебных текстах учебника «Алгебра» Каныша Сатпаева. Цель исследования – рассмотреть данные единицы (длина, расстояние, объем, вес) не только как языковые элементы, но и как отражение национального мировоззрения и культурного кода. Автор демонстрирует, как математические понятия адаптируются к повседневному опыту казахского школьника с этнолингвистических позиций. Казахские наименования единиц измерения являются важными этнолингвистическими элементами в системе этнографических и культурных ценностей. Они представляют собой языковую репрезентацию бытовой системы измерений, основанной на многовековом народном опыте.

Традиционная казахская система измерений включает в себя такие категории, как длина, расстояние, объем и количество, вес, время и сезонность. В учебнике К. Сатпаева акцент сделан на тех единицах, которые непосредственно связаны с повседневной жизнью учащихся. Ученый передает содержание задач с опорой на знакомые и часто употребляемые в быту национальные меры, эффективно связывая абстрактные теоретические понятия с реальным жизненным опытом. Такой подход обеспечивает соответствие учебного текста национальному культурному контексту и делает его ценным учебным ресурсом как с познавательной, так и с методической точки зрения.

Результаты исследования показывают, что учебник «Алгебра» представляет собой не только средство математического образования, но и этнолингвистическое и когнитивное наследие, объединяющее национальный научный язык и мировоззренческую систему.

Ключевые слова: Каныш Сатпаев, этнолингвистика, национальные единицы измерения, мировоззрение, культурный код, национальное знание.

A.K. OMURZAKOVA, K.B. ZHAXYLIKOVA, A.ZH. UDERBAYEV
Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan

ETHNOLINGUISTIC REPRESENTATION OF KAZAKH MEASUREMENT TERMS IN K. SATPAYEV'S EDUCATIONAL TEXT

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the ethnolinguistic representation of Kazakh measurement terms found in the problem texts of Kanysh Satpayev's Algebra textbook. The aim of the study is to examine these measurement units (length, distance, volume, weight) not only as linguistic elements, but also as reflections of national worldview and cultural codes. The author demonstrates how mathematical concepts are adapted to the everyday experience of Kazakh students from an ethnolinguistic perspective.

Kazakh measurement terms constitute important ethnolinguistic elements within the system of ethnographic and cultural values. They represent a linguistic manifestation of a traditional system of measurement rooted in centuries-old folk experience.

The traditional Kazakh system of measurement includes key categories such as length, distance, volume and quantity, weight, time, and seasonality. In Satpayev's textbook, emphasis is placed on those units that are closely connected to students' daily lives. By using familiar and commonly used traditional measures, the author effectively links abstract theoretical concepts with real-life experience. This approach aligns the textbook with the national cultural context and enhances its value as both a cognitive and methodological educational resource.

The study concludes that Algebra serves not only as a tool for teaching mathematics, but also as an ethnolinguistic and cognitive heritage that integrates national scientific language with a culturally embedded worldview.

Keywords: Kanysh Satpayev, ethnolinguistics, traditional measurement units, worldview, cultural code, national cognition.

References

1. Momynova B.Q. Ruhani jaňgyru: kognitivтік lingvistika және konseptualdanu üderisiniñ mañyzy // Tiltanym. – 2019. – № 1. – B. 18-27.
2. Sharipova G., Karagoishiyeva D. The role of cognitive linguistics in kazakhstan: conceptualization and categorization// QazÜU habarşysy. Filologia seriasy. – 2024. – № 1. – P. 86–93. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v193.i1.ph8>
3. Orazalieva E. Türkı tılderın zertteudiñ tanymdyq және dialektikalyq üstanymdary // Turkic Studies Journal. – 2021. – Vol. 2, № 4. – P. 47-58. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-47-58>
4. Momynova B., Änesova Y. Qazaq etnomädeni leksikasynyñ ötkeni men бүгini... // Tiltanym. – 2020. – № 3. – B. 34–45. DOI: 10.55491/2411-6076-2020-3-34.
5. Zharkynbekova S. Ethno-Linguistic Identity of Kazakhstan Student Youth // Languages. – 2025. – Vol. 10, Issue 2. – Art. 33. DOI: <https://doi.org/10.3390/languages10020033>
6. Qaidar Ä. Qazaqtar ana tılı älemünde: etnolingvistikalyq sözdik. – Almaty: Sardar, 2013. – 728 b.
7. Jälelov Ö. J. Sätbäevtyñ matematikalyq ideialary және el täuelsizdigi // Vestnik Jezkazganskogo universiteta im. O.A. Baikonurova. – 2011. – № 1. – B. 167-169.
8. Aimauytuly J. Audarma turaly // Qazaq ädebieti. – 1989. – Qañtar.
9. Qazaq sözdigi (Qazaq tiliniñ bir tomdyq tüsindirme sözdigi) / qūrast.: N. Uäli, Ş. Qūrmanbaiūly, M. Malbaqov және t. b. – Almaty: Däuir, 2013. – 1488 b.
10. Qazaqstan: Ülttyq ensiklopedia / bas red. Ä. Nysanbaev. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 1998. – T.4. – 720 b.
11. Sätbäev Q. İ. Şyğarmalar jinaғы. Algebra. – Almaty: QazÜTZU, 2024. – T.10. – 548 b.
12. Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürlі jüesi. Ensiklopedia. – Almaty: Slon, 2012. – T.3. – 736 b.

13. Drevnetiurkskii slovar' / pod red. D.M. Nasilova, I. V. Kormushina; sost. T.A. Borovkova jane t. b. – 2-e izd., peresmotr. – Astana: Ėylym, 2016. – 760 s.
14. Bes jüz bes söz. – Almaty: Rauan, 1994. – 400 b.
15. Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. T.8. / qūrast.: Q. Küderinova, O. Jūbaeva, M.Jolşäeva jane t. b. – Almaty, 2011.– 744 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Өмірзақова Альфия Кеңесқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан

Омурзакова Альфия Кенесовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

Omurzakova Alfiya Keneskyzy – candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Satbayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan

Жақсылықова Күләй Баймендіқызы – педагогика ғылымдарының докторы, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан

Жаксылыкова Куляй Баймендиновна – доктор педагогических наук, профессор Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

Zhaksylykova Kulyai Baimendikyzy – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at Satbayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan

Үдербаев Алмас Жауынбайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан

Удербаев Алмас Жауынбаевич – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

Uderbayev Almas Zhaunbaiuly – candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Satbayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan